

հոն՝ ուր որ դարման կրնային գտնել՝ չկրցան գտնել, կրնան համարձակապէս մեզի ալ դիմել եւ զմեզ տեղեկացնել, որպէս զի մենք ալ անոր դեղ դարման ընելու ջանանք»:

«Այս կէտերը վերջգրեալ կերպով ըլլալու որոշեցինք: Զիրենք կ'ապահովագրենք իրերու Պաշտպանութիւն վաճառական հայ մարդիկ: — Եւ որպէս զի թէ մենք ցորաւի կ'ապրինք եւ թէ մեր օրինաւոր յաջորդները դասիկայ պահպանելու պարտաւոր ենք, մեր սովորական կնոքով եւ մեր յատուկ ձեռնագրովը կ'ամրացնենք՝ մեր անուան ազգեցութեանն ու անխորհուրդ զօրութեան համար»:

«Տեսեալ մեր ֆոֆարաշի դղեկէն, 1696 փետր. 7:

Միքայէլ Արաֆի. է. յ. »

Ի՞նչ այս իմաստուն ու խոհեմ իշխանը Հայերն այս ստիճանի կը փայտայէր ու իրենց ասանկ արտաքայ կարգի առանձնաշնորհումներ կ'ընէր, ամենեւին զարմանալու չէնք: Աղէկ գիտէր թէ զաստիք իր երկիրն մէջ ընդունելով ու իր բոլորովը ժողովով՝ տէրութիւնն օգտակար տարով մը կը հարստացնէ: Եւ ստուգիւ ալ Հայոց ճարտարութեամբն երկիրն ներքին հարստութիւնն աճեցաւ, արուեստները՝ մանաւանդ մաշկագործութիւնը՝ շատ յառաջացաւ. Գրանսիրունայի առևտրական ազդեցութիւնը Հայոց ձեռքը՝ մէկ կողմանէ Արեւելքի, մէկ կողմանէ Արեւմուտքի հետ՝ ղիկննայի, Լայքցիկի, Ցանցիկի ու Ամսդէրտամի միջոցաւ հզօր շարժում մ'ընդունեցաւ:

Լաւագգած իշխանն այսպիսով ալ շատացաւ: Միշնորդ եղաւ առ Լէորդուտոս կայսր գրած աղերսանաց թղթով մը՝ կերպացուց եւ Պաշտպանութիւն մէջ եղած հակառակութիւնը դադրեցնելու: Այսօրան Եղիսաբեթեոսպոլիս քաղաքն իր գոյութիւնը միայն այս միջամտութեան պարտական է: Առանց ասոր՝ անտարակոյս կերպիս չայսպաղաքը փոխադրուելէն, հոն բռնութեամբ հաստատուելէն եւ այս վերջինէն բոլորովն կլլուելէն պիտի չազատեր:

Տեսնենք թէ ի՞նչպէս եղաւ այս բանը:

(Մընչեւից Բւլ Լաֆֆ) ՅՈՂՏ. ԱՆՅՈ

ԱՅՈՒԱՐՅԱԳՐԱԿԱՆ

ՈՐԴԵՐՈՐՈՒԹԻՒՆ Ի ՓՈԶԻ ԱՄԻԸ

Գ.

Ի ԿԱՐԻՆ

Կալիֆ, 2 Հոկտեմբեր 1890:

Կարին (Արգիւստիւս) Արգիւստիւս Բուժ կամ Արգիւստիւս Բուժը բերդաբազար մըն է ընդարձակածաւալ դաշտավայրի մը հարաւ-արեւելակողմն հիմնուած, ուստի կը հոսի Սեւ-Ջուրն, այսինքն՝ Եփրատ, եւ գրեթէ անհրաժեշտ հանգոյց ամեն կարաւանաց, որ կը կտրեն կ'անցնին հայաբնակ լեռներէն: Քաղաքն երբեմն շատ բարգաւաճ էր, այլ այժմ բաւական նուազած:

Ամեն ժամանակ եւ ամեն աշխարհակալք՝ Պարսիկը, Արաբիկը, Գողաթը ու Ցաճիկը կարգաւ, ամէնքն ալ առաջին կարգի մարտագիտական կարեւոր կէտ մ'են նկատեր այս քաղաքն, եւ ամէնքն ալ կարգաւ ամրացուցած: Կարին իւր երեքկիւն պատնէշներով, իւր բերդով լեռներով արգելաբար անուսի կ'ըլլայ, եթէ ըստ բաւականի բազմաձեռն եւ պիտակալմ գնդեր տպահովեն իւր պաշտպանութիւնը:

Քաղաքին մէջ մեծ տեղ կը զբաւեն գերեզմանատունը: Ինչպէս բազմաթիւ Արեւելից սովորութիւնն է, տոն օրերն խառնեցաւ կը գլխուի ամբիւն գերեզմանացները:

Քաղաքին իսկ մէջ, որուն փողոցներն նեղ են ու մանուածապատ եւ ասորոյն՝ սկիզբէն մինչեւ վերջն ազատաւ, շատ տեղ կը զբաւեն աւերածները. սակայն տներուն մեծագոյն մասն ամուր շինուած է քարէ, բայց գրեթէ ամենն ալ միայրակ են. տանիքներն հարթածն են եւ կէս մեզր խառնութեամբ հողով ծածկուած՝ կը կազմեն հարթ տաճարներ, ուր ամառուան տօթադին օրերն կը ննջեն բնակիչք գիշերները: Կարնոյ փողոցներն ուրոյն առան ունին, որ ցանցաւ բան է մահմետական երկիրներուն մէջ:

Գարնան փողոցներն անանյանի են տարեւաններն, որ ձմեռն դուրս ձգուած կ'ըլլան եւ ձմեռն տակ թաղուած. շներն ու ագռաւներն առատ ճարակ կը գտնեն: Դա եւ թշուառ անհասուններ, ասուական հէնք կրնանք ըսել, տղամասն հեղեղներուն մէջ՝ որ լեռներէն կ'իջնան, կը պղպտակ կը փնտռեն յորգոյնը: Հեղեղներուն քլածք բերած մնացորդներէն կ'ընենք, երջանիկ են, եթէ քանի մը հնազանդ գրամիներ գտնեն, «հուսթիւններ» ինչպէս հոս կ'առուանեն: Եւ ո՞ր ալ Բաւաշակոյման Եփրոյ մէջ հետաքրքիր չէ հին գրամներու: Շատ գիւղացիներ գտնէ քուսիկ մ'ունին պայպիսեաց, գրամներ՝ յունական, հուսթիւններ եւ այլեւայլ, գրամներ՝ ամեն գարու եւ ժամանակի. մետաղեայ գոյնազարդ այս պարզ քանաքաներ կ'աղբիւր՝ գանձ են այս թշուառ աղքատաց, որ մեծ յոյս ունին անոնց վրայ: Բազմաթիւ են նաեւ կեղծ գրամներն որ երկրին մէջ կը յորհնուին:

Կարին՝ որ գրեթէ 2000 մեզր բարձրութեան

վրայ կանգնած էր, շատ պայծառ ոգւնի եւ շատ շքուշ Զմեռը կը տեսէ վեց եւ երբեմն եօթն մինչեւ ութ ամիս, եւ ցուտաւ ալ շատ իրաւ է. քիչ անգամ չէ որ ջերմաչափն ցրտութեան 32 աստիճանը կ'իջնայ: Զիւրք յորդու թեամբ կը տեղայ. եւ լեռներէն փչած ցրտին Նոյմուրն կը կուտնի կը դիպնի ձիւներին, եւ շեջափայտներ կը կազմեն քաղաքին փողոցներուն մէջ, ուր կ'որոշուէ Տաղարդակցութիւնն՝ երբեմն նաեւ անի միտ տուն, եթէ ամէն օր չաւլին բնակիչք իրենց գուռն առջեւ եւ նեղ անցուղարձի ճամբայ չբռնան: Գարունը յանկարծ կու գայ եւ քիչ կը տեսէ. օդոյ բարեխառնութիւնն արագ կը բարձրանայ, բլուրները կը ծածկուին ծաղիկներով, արտաներսուն մէջ թանձրախառն կը բուսնի խոտը, եւ դաշտավայրին (որ անծառ է) բերրի գետինը կը բուսցնէ առատութեամբ գարնի ու ցարեն: Այսօրհետեւ մի միակ վախճալաւ բան կայ, եւ այս է երաշտութիւնը. այնչափ տաքապայման տօթ ազնի են երբեմն ամառուան ջերմութիւնը:

Իրստ է օգուաժմիտ, բայց միով բանի՜ առողջ, եթէ ի բաց առնունք ձիւնաշաքի ժամանակն, երբ թանձր մէջ կը պատէ երբեմն օրերով եւ նաեւ շաբաթներով:

Կարին շուէի այս օրն նշանաւոր յիշատակաբաններ: Սակայն եւ այնչափ Տին միշտաբեզն, որ այժմ զինուորական միջերանցներու փոխաւած է, կը բարձրանայ քաղաքին միջնաւայրն՝ բլրոյ մը վրայ: Յառաջ ժամանակաւ կրկին պատմիչաց որմաններ կը պատէին զայն, եւ կը պատուարուէր չորս աշտարակներով, որոնց մին՝ Թէփօր՝ միւսարէ՝ ամենէն բարձր էր, եւ պահականոց-գիտարան էր քաղաքին եւ շրջակայից: Այժմ՝ ուլ կանգուն է Թէփօր-միւսարէն, բայց պարիսպները պատող փոսերն ծածկաթմաղ եղած, եւ որուն մի մասին վրայ է այժմ ձկնորս վաճառանոցը:

Միջաբերդին քովն է ճէպ-խանէն, որ ցայս օր իսկ գեռ կը գործածուի իբր վառօքանոց: Պարսիկ լեզուաւ եւ իսկէ դրերով իւր դրան վրայ բանդա-կուած արձանագրութիւնը մինչեւ ցամաք 962 կը հասցնէ իւր հնութիւնը: Այս արձանագրութիւնն է. «Եսապը Աստուծոյ, միտ դիւք բուսիս: Ես՝ Մեղե-խան՝ եկայ Հռոմոց քրդերն, ընտրեցի այս տեղն ի բնակութիւն, եւ որպէս զն թողա՞մ յիշատակ մը՝ շինեցի այս շէնքը, ուր քառասուն սենեակ որդեյի ի բնակութիւն իմանանոց եւ Գիւռնոց, ուր, Սոյ, Ռիշիէն եւ ոչ այլաբան բոսն է (գաղղիական) Ճեմարանին եւ իւր քառասուն Անմահից համար: Այս քառասուն սենեակներէն մէկ տեղին ցայսօր ալ կանգուն են. սենեակներն երկու կաթ են, զորոնք կ'առնան անծածկոյթ մնացած փողանոցք մը, որուն ծայրն ուրիշ լույց մ'ալ կայ՝ ամբարձն, որ երբեմն քաղաքաւորս եւ օրսին վրայ դրուառուած աղիւ բարբերով, զորոնք յափշտակած տարած են Ռուքը 1829ի արշաւանոց ժամանակ: Ճէպ-խանէի գուռն կը պատէ անբեռապարօց դրամանք մը՝ քարի վրայ բանդակուած. եւ երկու կողմն կը բարձրանան կրկին աշտարակներ (Զիֆթէ-միւսարէ), քանա՞ռ ու կարմիր յախճապիկներով դրուագեալ: Ըստ ասանդութեան՝ մին վարպետ

մը եւ միւսն անոր աշակերտը շինած են: Միեւնոյն ժամանակ երկուքն ալ սկսան բարձրանալ՝ արմուհենաց պէս չիտակ, բայց աշակերտիք թե՛րեւս ասելի վայելուչ էր եւ ազատածու: Փահալէժ աշտարակէն վար նետեց ինք զինքն վարպետ նախանձն եւ գլխավոր թե՛նէն դրդեալ, եւ նաեւ աշակերտն տիրութիւնէն ընկնած՝ ինկու մեռաւ շուղեալ՝ արդէ վարպետին մահուանէն ետքը:

Ուրիշ սակաւ նշանաւոր Տին յիշատակաւանոց մէջ կրնանք յիշել՝ զԹաշ-խան, որ օճաղգործաց բանան է, քանի մը մզկիթներ եւ բազմաթիւ շէնքերն որ ցայսօր իսկ կը յարգուին: Երկու հոսանքի մասնաւորի, որ կիւմուշիւ-կիւմալէթ (Արծաթաթմբէ) պերճահնչեւ անունը կը կրեն, բոլորէ շէնութիւնք են կոնստէն յարմիշ: Հաստարեւտ քարերէ կանգնուած, եւ Տինգ մինչեւ վեց մեզր բարձրութեամբ: Այս շէնքներն Ասորացիք թաղուցած են:

Զքօտանք շատ շին եւ չքաղաղիմի կանոյ մէջ. սակայն ամէն ուրբաթ եւ ասն օրերն քաղաքը զիւտաւոր օրծարանոց մէջ նուազաց հանդեսներ կը արուին: Սովորաբար երեք յոսի երգիչներ՝ որոնք Արեւելից մէջ շատ քիչ յարգ աւելին, ամենայն դօրութեամբ կը կրնան ունդարիտ ձայնի, ընդերաւկույթեամբ այլեւայլ գործեաց, որ են օտւ, կիթաւի նման, Էնար (հեֆէնէ)՝ ուղղադիր փողբիկ լուծիթի, եւ տաւիլ (տաւիլ-ը), որ կը կազմուի յատակի մը վրայ ձգուած մետաղեայ թելերէ, զոր կը բաժեն երկու փողբիկ փայտիկներով: Կուսա-գախմբին պատիւը կը կազմէ շարքով գործի մ'ալ՝ տեսակ մը թմբուկ: Այս՝ արուեստագետք, առտու կը սկսին եւ շէն գաղղիք մինչեւ որ արեւն իւր մարը խոնարհի:

Կարնոյ ձկնորս փողբիկ են, բայց կրակոտ, ջրուտ եւ անհասարակ չափով տոկուն. իրենց ծնկաւորակ եղած շատ ուրբ են, եւ սուրբն Նուրոյ ոտից շափ պահա՞յվ հաստատարայ: Զիւմաւանաւանոցն համարուեցանք որ հայ ձիավաճառք իրենց եւրոպական եղբայրակիցներէն բանի մը մէջ վար շին մնար՝ գիտաւոր եւ դործածելով «արուեստին ամէն գաղտնիքները»: շատ յարմար կը գործածեն զառիկն ու սնգրուեցն (gingembre, զնեշիւլ) եւ շատ լաւ զգիւցով ծեր ձկնոց առամակերը:

Գ.

ԿԱՐԵՆԵ ՉԱՆԼԵՔԻՆՍԷ

Համալ-քիլիսէ, 4 Ապրիլիսէ 1890:

Ս. Երջապէս հոգեւ մերիք Յին՝ երեք շաբաթ է աւելի ի կարին մնալէն ետքը՝ կրնանք վերադառնալ ռուսական մեր ուղեւորութիւնն ի Պարսկաստան: Պարսկաստան երթալու ամենէն կարճ ճամբան է Պայպղեմարն, որ է նաեւ Պաւլէժէն եկած կարաւանաց ուղին. բայց նաեւ այս ճամբան ամենէն քիչ հետաքրքրականն է. մեր ընտրեցինք այնպիսի ուղի մը՝ որով կ'անցնէր Մուշ, Բազէլ, Վան եւ Նուր: Ծանօթ իբր 10ին ճամբայ կ'ըլլէինք: Մեր ուղեւորութեան մէջ գերաւ յառաջագէտ բլաւա համար գնեցիք երկու ձի ալ, որով ուժեղաւ մեր հեծեակաւորներն ձիոց թիւն. եւ պաշտպան

առինք երկու գամբու, որոնց սեւացուող գնչէն դուրս յցուած վեհապետի ժամերն լաւ պահպանուի ինչ եւ լաւագոյն եւս ազգեցութիւն կ'ընեն. սակայն շատ մեծ գնդացուք եւ զատիք զուգեւ կ'ընեն եւ ապա պաշտօնակէզ գիւղերու շանց գէմ, որ երբեմն նաեւ մարդկան երկիւղաբեր են: Ծառածէն որ շուրջ Արեւելից մէջ հասարակաց անտիւրելութեան առարկայ են, ուստի մեր շնորհ փայփայել չենք կրնար առանց ամենուն զարմանաց նիւթ բլլալու:

Քաղաքն երանք՝ ընկերակցութեամբ քանի մը բարեկամաց, մեր ուղեկցաց, երկու աշխարհապահ ոստիկանաց, չէրքէս երկմասալոյի եւ պարզ ոստիկանի մը:

Քաղաքին դռնէն դուրս ելլելուն արդէն կը սկսեիր իւրեւ զեւր ի փալան-տեղքէն. ճամբան շատ յոռի է, բայց ասոր տեղ պիտի շինուի արդէն շատով պատերազմադատական ուղի մը: Կարենին 1000 մեզր բարձրութեան մէջ կանգնած այս կրճաճանկեր հասնելու դառիվներ ելքը շատ դժուար է. չէրքէս երկմասական երբեմն երբեմն բուռ մը հող կուլ տալ կու. տայ իւր ձիուն որ շինայ շնչապառու: Արջին օրերուն տեղացած ձիւնն արեւու ջրմուկէն հնաժամ բլլալով՝ ձեռն հետք գտնել չենք կրնար: Արջնակէս երբ այս բարձունքէն իջնայ՝ որ աւելի գառնիվ է, դաշար առինք կերակուր աւտելու. հոս՝ այ՝ որշափ հեռուն որ աջք ու տեսողութիւն կը զօրէ, ոչ տուն կը նշմարուի եւ ոչ ծառ. առաստակաց անհայտ ժողովրդապար կանայութիւն մը կը բուսնի, բայց այլուր ամեն տեղ՝ ի՞նչ է հեռուն անհետ կորուսող լեռանց գնդաբաձեւ խոյզապաշտ եւ թէ՛ ժայռերու ու կոյիւժներու մէջ՝ խտրել կը դեղին շրջած գոտացած: Փալան-տեղքէնէն անդին ալ չկայ ճամբայ. այլ ի՞նչ հեռուն երբեմն արեւմտեան արաշխարհի մէջ լեռներ ու ձորեր կորելով անցնելով, արաշխարհի մէջ՝ որ տեղ տեղ գրեթէ թողնուին անտիւր անգնաց է: Ժամը Ծր քառորդ անցած կը հասնինք Մատարակ քրդարակ գիւղը, ուր կը կանգնենք մեր վրանները:

Գիշերը յարաւ է. մերձակայ առուակը մեկսանգիմեզր թմանութեամբ ստաւոյց կուպած դտանք: Հոս 2000 մեզր բարձրութեան մէջ ենք, եւ մինչեւ 2անգ-բիլեւս պիտի շինուին աւելի վար: Երկրին տեղը դեռ եւս նոյն է. ոչ ծառ կայ, ոչ մշակութիւն եւ ոչ տուն. սակայն սակաւաւարած բուսական գետին ալ կայ այս տեղերն՝ օգու շրջութիւնէն խորեւորած պատուառած շատ տեղ: Ծամբորդի մ'ընկերակցութեամբ՝ կը հասնինք կրճակապան մը, ուր շուրջ կողմն գիտակներով բան մը չենք տեսներ՝ բայց միայն արեւակէզ ժայռեր որ իրենց անմոքով խաղաղութեան մէջ կը շրջեն լեռն մնալկացայ: Այս կիրճը գետ չմտած՝ կը սպասենք որ մեր յետաւանաց աղեւ ու կաղմաճքն ալ հասնի: Հազիւ երանք կ'ընեն իմ ձիս, զոր խաճեք եր Գլորգի ձին, կրկին արացի արձակեց եւ զարկաւ Գլորգի արունջ օրքին: Այս Գլորգի մօտ (անշուրթ) անուն երաշխի ու ամպից տեղի՝ անհարկեր մը, առուակ մ'իսկ չկայ՝ երկու ժամու շափ անշրջափ մէջ շուրջանակի: Ահլըր ծանր էր եւ ցաւալից, զոր առ Ժամն կապեցինք քափախանու գինդուց պատանու: Այս

կրկին ճամբայ ինկանք, եւ այս շատ ուրախացուց ստորիկաններն, ջրեպանքն ու մեր ուղեկից բնիկեր, որ զարհուրած էին լսելով մեր այնպիսի ամայի անընդմեջ մը գիշերել օգնելու: Այս պատահարն պատահաւ եղաւ յետոյ որ երկար շաբաթներ ատիպուեցանք մնալ ի 2անգ-բիլեւս՝ Հայոց Ա. Կառապետի վանքը, եւ որ մեր ուղեկորակ թեւան համար շատ գէշ օրերինը ունեցան: Արջնակէս կը հասնինք Մատանեն-քեօմի գեղը, Ժամն է 4 ու կէս, իսկ Մատարակն ելած էինք 7ը քառորդ անցած:

Մատանեն-քեօմի յոռի գիւղ մըն է 30 տնով. սակէ հաղեւ օրագոյն մը ճամբայ կայ՝ հասնելու Խնուս, ուր փոճառանոց մը կը գտնուի, եւ որ 4—5000 բնակչը քաղաքիկ մըն է: Գեօրգիին տոհմի վերքը գէշած չըլլալով՝ դարձեալ ճամբայ ելանք Ժամն 9 ու կէսին: Գոթախտաբար ճամբան կ'անցնի ջրիվեփանեղած ժայռերու քարվաղքէ մը: հաղեւ լեռն կուցնուտ սար մը կ'ընեն, պետք կ'ըլլայ զառիթափ մ'իջնալ աւելի սեպ. ձիւրը փառափարկել կը հեռուն ու կը թանն. քայլ առ քայլ կը շարժուի յառաջ՝ բայց ի հարկէ ոչ առանց յնցուելու, եւ մեր ինքն ճիւղանքը շատ կը լինի: Սակայն քառորդ մը ճամբայ այսպէս երթալէն ետք՝ կը սկսի ուղին անցնել անուշաբոյր խոտերով եւ կաշեկայ ու փար գաթփոց անպառուտեղներով ծած կուտ լեռանց կուղաթիլէն. աստ անդ կը տեսնենք ծաղիկներ, եւ այս աչաց վայելք մըն է Ծշմարտիւ: Գալարագգեղաց այս անկիւնէն չեկան՝ սեղեղոյն ծաղիկներէն երեք-գունեանը դիտաւոք-պատի կը յօրինենք մեր ձեռք: Կ'իջնանք արեւահեռու Գալ-քեօմի ձորակն, ուստի կը նշմարուի Խնուսի լեռնաշաղապակն, բուսաբեր հողի անուպա պատկեր մը՝ զոր լեռնաբարդակ մը կը փակէ շարս կողմէն. կ'անցնինք Միկիկէս գեղեկատեօի գիւղակէն, որուն քովը կը հանդէպն հայկական հին եկեղեցւոյ մը փառապէք՝ շարս կողմն բուրբաճ հնադարեան քանդակեղ մահաբաճաններով. վերջապէս Ժամն 3ին Խնուս կը հասնինք: Շատ մտերմական այցելութիւն մ'ըրին մեզ գայր մագամն ու զինուորական մեծերը, արմոյց այցելութեան երթալ կը փութանք ի փոխարէն Միկիկէս մեր վրաններ մէջն իսկ հովը փռի կը յարուցանէ կողբերուն լափ:

Խնուս մեր տեսած քաղաքաց ամենէն հեռաբերականն է: Ընկունած Ժայռահեծ պատուառանքի մը մէջ, որմէ գետ մը կը հոսէ սուրալով, կ'երկարի կը սփռի քաղաքն գետն ի խնաբ՝ սեղմուած անփոփոխած ուղղաբեր ժայռադիւղ մէջ՝ կարծես անդգոյլ հայեցուածքներէ թաղեցելու համար: Սակայն նորալէն քանի մը աներ կառուցուած են բուն լեռնաաշաղապակն փրան, եւ կ'իջնեն քաղաքին մը միակ երկարամիջ փողոցին: Խոր է այս Ժայռահեծաճքն եւ արեւելքէն արեւմուտք կ'երկարի կ'երթայ շատ հեռուն, բիւր ծառաւառաւ ըստ հեշտի քաղաքած մանուածապատերով, եւ երբեմն երբեմն նաեւ երկրորդական պատառուածները կազմելով: Հին բեղքին տեղը կը ցուլցնեն աւերակ միջնաբերդ մը, աւերած խաղաղարժաշտարակ մը եւ թանձրապարիպ ուրմաներու բեւորքն՝ եկեղեցւոյ սեւնայ պէս ուղղաբեր կանգնած, սակայն այս ամենը շատ փորքալէն է Ժայռերու:

վիթխորի շարքերուն համեմատութեամբ Զառի-
թայի ճամբէ մը կ'երթանք շուկան, ուր լսանի մը
զահեկանի մանր բաներ զննելովիս իմ արդէն կարելւոյ
յաճախորդ մ'եղած եմք։ վաճառականք՝ կ'ըկած
իւրեղ մանրանկարէն կրակակոյ մէջ՝ աղիւնէ կը ծխեն,
սակայն՝ որ ցունցաւաղէկ բան է՝ շեն գարծնինը
համբիշ։ Քանի որ վայրկեան ալ կ'երթանք անե-
րան երկայնութեանի՝ եւ կը հասնինք քաղաքին
ծայրը։ Թերեւս հաւ եւ երկանկութիւնը, կ'ըսեմ
մեր թարգմանին, իրաւ տալով որ զազար ընէ
ժայռերուն ստոր փարտած այրի մը մէջ։ Այս
տեղ կայ, կ'ըսեն, անգիւտ ձուկ մը որ սրտին
հիւանդութիւնը կը բուժէ։ . . . Արաքայի մը՝
այստ՝ մաքտապետ՝ այս նորաբանդէն ձկան գործնա-
ւեղ պատմելն է, որ երկարատեւ ծամաբորտութեանը
մէջ ոչ թէ սրտի, այլ՝ ստամոքսի հիւանդութեամբ
սխալած էր, եւ հոս ի նմուշ առաջարկած թմե-
լով հանդային շուր մը, որ ինքը գտած էր քաղա-
քին մօտերէ։ Ի շնորհիւ թմեկին իւր առողջու-
թեան ձկնաբան մը չհնամ է հոս պարսկապատ, ու
որ բնակիչք՝ մեծաւ մասամբ կանայք՝ կ'երթան
շուր իմեկու եւ լրգանալու անգամ՝ ի հորկէ կը
փութայ նոյնն զմեզ հոս տանելու։ Այս շուրն՝ որ
աղգաղեան անխաթթ թուաւ (carbonate alcalin)
կը բովանդակէ, շատ դաշտաբան է։ Հնորհարարելով
սարաբայոյն այս իւր նախաձեռնութեան համար
բանի մը պուտ կը խմելը ընէ։ այսպէս իսկ բաւա-
կան է որ այստ հետեւ զգալապէս ածխի շրոյն գործ-
ածութիւնը, այնչափ անփխտելի է հոս Եւրո-
պայայ կարծիքն բժշկական կամ գիտական նիւ-
թոյն մէջ։ Հոս ալ՝ ինչպէս նուեւ յառաջինը՝ բազ-
մաթիւն մը հիւանդաց կը գիտէ մեր վանքը՝ մեծաւ
մասամբ անկաստող։ Փորձ բժիշկ մը շատ գործք
կը գտնէ հոս՝ բուժելու անկասողի, աչաց եղջերա-
տապի եւ ծիածանի բորբոքումներ, եւ աչքի վարա-
դոյրները վերահասուելու։

Արնաք երեւակայել որ քաղաքին լուսա-
նկարն առնուլ չգանդապէսանք։ Հաջիւ ուղղեցինք
մեր գործին՝ պէտք եկաւ լուսանկարն առնուլ Գոյ-
մազանին եւ շատ մը մեծ խոյրերու։ Ուսումնա-
սիրութեան նիւթ շատ գտանք քաղաքին մէջ այն
շուր որն որ մեզ առիպուեցանք, որպէս զի Գեւոր-
գիւրտերնիք վերայ պիտանայ։ Դարկ կ'ընդունինք մեզի
եղած հրաւերները ճաշի երթալու ի փոխարէն մեր
տառն լուսանկարներուն։ Բայտ առանկարն օրինի ճաշ
մը սովորական բան չէ։ Արաքիւն յառաջ սուրճի
փոքր բաժակիկ մը կու գոյ, ապա թէյի շատ մը
բաժակներ։ վրան զի այնուհետեւ ալ չի խմար
բան մը։ Ար նախքը յետոյ բոգաւաղան եւ բարձ-
կնեարով կահահուրած տեղ մը՝ ծալապատիկ՝
եւ պղնձայ անագուած բոլորի սեղանի մը բոլոր-
տիքն, զոր կը բաձառայ փոքր նեցուկ մը։ Մեզի մաս-
նաւոր պատիւ մ'ըրած են սկսեալական զննելով. մեզ-
մէ զատ ոչ որ կը գործածէ զայն. ամէնն ալ պնա-
կէն կը քաղեն կերակուրը մտադիլ կամ գգալով՝
եթէ լայն է։ Խորտակալայի չեմ՝ նկարագրեր հոս
բաւ է բնիւր՝ թէ շատ քիչ կերանք։ Աւելի ան-
մուռն էր խոսակցութիւնը, որ պիտի շարունա-

կուէր, եթէ է չլայտեմէնք մեր փափաքն ձիով շրջա-
պալով թիւն մ'ընելու։ Նմանի գետին ձեւանդա-
շուրք հեղեղանայ մէջ Չալապայութեամբ քարածխոյ
անբաւ խաւեր գտանք։ Գոյմազանն՝ լեւելով զայս՝
շատ գոհ կ'երեւար։

Հակառակը 10 ին, երբ Գեորգի ստոր լաւցած
կ'երեւար, ծամբայ ելանք իմունտն՝ ընկերակալու-
թեամբ երկու նոր աշխարհապահ ստորինաց որ
առաջնորդ պիտի ըլլան մեզ մինչեւ Մուշ՝ անդին-
լով՝ Վարդայ եւ Սուրբ-Վարդապետ վանքը, զոր միջո-
ւնինք տեսնել։ Ուշին անհարթ է եւ ոչ ալ շատ
գիւրգաշաց։ Սաստկաշունչ հովի եւ յարգաւարափ
անձրեւի տակ կը կորենք կ'անցնինք շատ մը ման-
րակիրձ լեռանակէքներ, եւ կը հասնինք քրդա-
րնակ Սեւիկ գիւղակը։ Մեծ գետաւարութեամբ կրթ-
ցանք հոս հոսմը մը լուսանկարէն։ Գիւղին կանանց
մեծագոյն մասը քիթին մէկ ունչին վրայ մեծապէս
գարդ մ'ունին կիսամբ, զոր հայք մէջ ոչ կ'անուա-
նեն։ Իրկիւտը փամ հնդին քաղաք կ'ընենք փու-
նաւ գիւղը, որ բաւական նկարագրէ հովտիկի մը
մէջ կանգնած է միայն միայնակ երկու լեռանց շրջ-
թայեց մէջ։

Ար վերաւոր շաղկեպներու համար որ մը
կեցանք ի Գուշուս Լսած էինք որ այս քրդաբնակ
գիւղին լավ հետաքրքրական աննաւ մը կայ։ Բայց
եւր ուղեցինք տեսնել՝ ոչ որ առաջնորդէ յանձն
առաւ՝ պատրուակելով թէ կառավարութեան է
այն եւ միջոց տարական ենք։ Դպեւ ոտակիւնաց
միջամտութիւնը չկրկն համազգրեւ զանոնք։ Ուստի
մեզ առանձին ծամբայ ինկանք՝ բոտ բախտ գտնե-
լու։ Քառարք մ'եղան տասներեւ մը քրդեր վրայ
հասան որ խորհրդածելով եւ տեսնելով որ արդէն
սարահարդ գտած ենք ճշդիւ, զիման մեզի ընկերա-
նայու։ Քուշուս քարամաք կազմուած է երկու
անցքերէ որ ձակուած պատառուած են ուղղաբեր
ժայռերու ստոր։ անցքերէն մին 6—8 մեզը լայն
գետ մը կը հասցնեն, իսկ միւսն՝ աւելի բարձրա-
գիւր՝ կը կցի առաջնոյն իւր 150 մեզը անդին։ Եւ
յառաջին անասնոց աղբեր թանձր խաւ մը պատած
է։ Մտանք այս անցքը եւ յապարկի լուսով ման մը
գտնելով՝ ներս սպրեցանք եւ մտանք ստորերկրայ
ներքուղիցայ շարք մը՝ պէտպէս ձեւերով կազմուած,
որոնց որմերը կրկայն պիտանայ խաւով մը ծածկուած
են, եւ ուր տեղ անդ հաջիւ սողալով կը յառա-
ջանայինք։ Մեր առաջնորդներն ըսին՝ թէ ուրիշ
աննաւ մ'ալ կայ, մայնց անհար լուսով եւ ցու-
ցուցին մեզ ծակ մը՝ դուրս ցցուած հակած ժայռե-
րու մէջ. ետքէն ինչպանք որ ուրիշ տեղի մեծ,
չայտնող անցքերով աննաւ մ'ալ կայ հոս, ուր նմա-
կութեան հնաքեր եւ հին արձանագործութիւն կը
տեսնուին։ Եւ չորսարձան՝ լուսանկարն առնիք այ-
րին՝ Բորաղ առջիւ, որ զարմանալով կը նայէին խաւ-
արին սենեկի աղօտ-ապակին։ Հետաքրքրութիւն-
նին զարկեցին՝ աւելի հաղորդական եղան. իսկ երբ
մեր որսի հնաքները փոխ տուինք՝ ալ բարեկարգ-
ցանք։ Մեր վրայ ունեցած այս վտառահութեան
հրաւիրուեցանք աները, եւ շատ յատկաւսիր նկա-
րագրական խմբի մը լուսանկարն առնուլ կրցանք։
Քրդաց աները՝ Հայաց աներէն քիչ տարբեր,
խորք գիւղերու տանց վրայ է։ — Թանձր եւ ոչ

Ի Եւրոպայոյն աննաւսի մը որ Արեւեկի շատ ան-
գամ հիշ կ'անուանեն արտերոյն է։

շատ բարձր պատեր ունին, որ շինուած են մեծ տաղով մտնող գաշտավիմի տեսակ մը բարերէ, ցեխով մած ուցուած իրարաւ, եւ գունէն ուրիշ ծակ չունին։ Լայր կ'ընչոյ երգիւնք մը տանեաց վայր, որուն ուղ- զանդէ գերանաղ վայր յեցած մարտակները ծած- կուած են ուստարներով եւ ասոր վայր չոյց թանձր խաւով մը։ Յետասկողնն է ցած գուռը, փոքր նրբակնք մը։ որուն ալ կողմը կը բաժնի տան գրեթէ կէտը գրաւող տնտեսութեան, ձախ կողմն ալ պա- շարէ լինաց մի թման տեղն է, իսկ ներքսկողնն է ընտելութեան խուցը։ Գետնին մէջ՝ որ պարզ չող է ծեծուած պնդացուած, փորուած է 70 սանդի- մեզի արամագծով եւ 1 մեզի խորութեամբ թն- նիքը, ասոր շուր կողման վայր կ'ենին լոշերը չայսի նուրբ խաւ մը նետելով պնդելով անոր կողմն վայր որ չան կը կպչի կը կենայ։ Տոս նաեւ կու գան աղաքը՝ որ գրեթէ մինչեւ ութ երրորդ տարին մերկ կը շըլին, շերտաշերտեալ ցրտութենէ բրտացած ի- բնից ոտուրենէրը. ասոր շուր կողմը նաեւ կանաչք նստած կ'ենց կը գաղղին իրենց երկրորդական գործոց։ Անկողնոյ վերամկներ, խեղեայ մեծ անօթ- ներ կամ չի չամար, ոչխարենույ տիկ մը կ'ախուած երկու թեյէ՝ կարագ պատրաստելու, քանի մը մանր գործիներ, երբեմն նաեւ անարուեստ գարան կամ արիւղ մը, ահա բոլոր կահ կարասիքը։ Մոռցայ բու- լու կրակահեղձնից բայց բաւական բարձր, ուր մեծ տանն կը գիղեն ամբարը։ Քանի մը տներ կանանց յատուկ ուրոյն սենեակ մ'ալ ունին։ Ամեն գիւղ կայ տուն մը՝ տեսակ մը տնէ, ուր ծամորդներն են իրենց ձիերը կրնան իջնախիւլ։ այս իտալեանց կը յաճախեն նորագույն լրաց հետաքրքրի գիւղացիք. ուր բուրքը կ'ենան։

Քունուէն մինչեւ Պունտեմիրան ութ ժամ է՝ մեր բեռնաբարձ ձիոյ քայլով։ Նախաձայ ըրիշք ի վարոյն, ուր՝ թեպէս իբերեցի աշխարհացոյցը վարոյն-Գալէ անտիկ կու տայ, բայց բերդի ստուերն անգամ չկայ։ Տեղւոյն շուկայն է երեք շուր խանութ չայոյ, եւ այս օր կիրակի բլլալով՝ կէս ժամ աշխատելն ետըր չազի կըցանք բանալ տալ մեզի չամար, Հոս ամեն տեղէ աւելի Հետա- չըրբութեան նիւթ եղած ենք ընակաց։ Տարբիւր հոգիէ աւելի աննանց չըլնակալ մը պատած է գմիղ, եւ սասիկանք չազի կրնան հեռու պահել մեր ժողովն։ վարոյն՝ որ գայմագամ ունի, դաշտավայրի մը վերջին ծայրն է կանական մը, որ բաւական մշա- կուած է, եւ ուր ցանուած պիւռուած են շատ մը գիւղեր։ Մտադիր կ'ընենք որ քաղաքներն ու գե- ղերն իսկ դաշտավայրաց ընդարձակութեան չամա- մատ աւելի կամ նուազ կարեւորութիւն ունին, որ բնական ալ է. դարձեալ մտադիր բլլալ պէտք է որ այս դաշտավայրերը կամ մանաւանդ լեռնա- գալաւերը՝ — նկատելով տեղւոյն բարձրութիւնն ու գետնային եււը, — իրարու շատ նման են երեւութով՝ նոյնպիսի լեռնայ բարձրակէ պատուած, եւ նման ցո- բեռնաբար արմաճը։ Կարնոյ դաշտը նման է Մշոյ դաշտին, ինչպէս Բաբերդիին՝ ինտախն, կամ վար- ղոյն՝ դաշտավայրն Պունտեմիրանն։ վարոյնն Չանը միայն մէկ ծամրայ կայ արեւմաքն, — պէտք իսկ չկայ յիշեցնելու որ ճաճկաստանի այս կողմերը ծամրայ ըսելով պէտք է հասկնալ նրբակածան

արահետ մը՝ չազի թէ բացուած՝ լեռնայն ու ձորոյ մէջն, եւ բեռնաբարձ ձիոյ չամար չազի կոխուէ։

վարոյնի լեռնադաշտոյն վերջնապարզ կը գտնենք ծած մարգագետին մը, այսինքն գալա- րաբոյս եղաւի մը ճախճախաւու. որպէս զի չըլլայ թէ իրենից՝ բարձրցանք եղաւիւրին շուր կողմը գե- րանգաւորաց ցուցուած ծամրով։ Փորձառութիւնն զգոյշ ըլլած էր. Քունուի մօտ խեցուտ մեր ձիերէն մէկն այսպիսի տեղ մը՝ որ սակայն 45 աստիճանէն աւելի կորուծեամբ հակած էր, եւ մեծ ջանիւ հա- ղիւ կըցանք հանել։ Պունտեմիրանն ուղղող գետը պատած է բաւական մեծ ծառերով. այս տեղն է մեզ բանակելու յարմարագոյնը։

Պունտեմիրանի գաշտավայրին միւս կողմն անցնելով Պաշկեան գիւղն Չանլըի ծանապարհը մտանք։ Նախաձայնին թէ Սելիխան բերքը, գիւղին կէտը բարդ, կէտը չոյց է։ Հետ դհեւս կը յաշարեք բազմաթիւ կրճեր՝ 2,200 մինչեւ 2,400 մեդր բար- ձրութեամբ, եւ ապա արդէն կը հասնինք վանքին հոգիքը Հուստամ լեռան կրճին մօտ։ Երկու ժամ ետըր վանքն ենք։

(Հաբուանիէն)։

ԱՂՊԵՐ ՏՐԱՎՐԱԸ

Գ Ր Ա Վ Ա Ն

ՔԵՆԻ ՄԸ ՆՈՐ ՀՐԵՏԵՐԱԿՈՒԹԻՒՆԵՐ

1. Իբրեւնոր շքեղ հրատարակութիւնք լոյս տեսան մօտ օրերս գաղղիական Տըլում եւ Պրիկէ գրավաճառ- հրատարակաց կողմանէ, երկուքն ալ տպագրական արուեստին կողմանէ գեղեցիկ գրութիւնք, բայց ըստ նիւթոյն եւ ըստ ներքին արժանաւորութեան իրարմ շատ տարբեր։ Առ ուղիքն է ընդարձակածաւալ ուղիգրութիւն մը, որուն տիտղոսն է «Կաւկասէն մինչեւ Պարսից ծոց ընդ Հայս եւ ընդ Քուրդս եւ Միջագետս», Այս գրութեան հեղինակաց գլխաւորն է Միւլլեր- Սիմոնիս, եւ իւր ուղիգրոյն՝ Իվենան, երկուքն ալ եկեղեցական։ Մեծագիր 628 էրերէ կը բաղկա- նայ գրութիւնս եւ ձօնացած է բազմաթիւ պատ- կերներով, որոնց թիւը 100էն աւելի է, ի վերջոյ նաեւ երկու աշխարհացոյց տախտակ՝ անհաւա- ար տաւալով, բայց երկուքն ալ 1: 1,500.000 մեծութեամբ։ Գրութիւնս տպագրութեան կող- մանէ կրնայ ըսուիլ որ արուեստի կատարելու- թեան արդիւնք մըն է. շատ յաջող են նոյնպէս բազմաթիւ լուսատիպ մեծ պատկերներն որ թու- ում 32՝ տիտղոսն են գրոցս մէջ։ Այս նկարներն ինչպէս կը յայտնեն հեղինակը, յօրինուած են

‘ P. Müller-Simonis et H. Hyvernât. — Du Caucase au Golfe Persique suivie de Notices sur les Inscriptions cuneiformes du bassin de Van, etc. etc. Paris, Delhomme et Brigue, 1892. 4^e pp. 628. 32 photograph, 100 illustr. 2 cartes etc.